

II

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

*А. Черній** (м. Київ)

**ДО ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМНОЇ СФЕРИ
ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ**

Широкомасштабність впливу релігії, абсолютність її поширення й функціонування на всіх етапах людської історії закономірно породжували й породжують питання щодо природи цього духовного явища, неперехідної сили його впливу як на світ внутрішніх людських потреб, так і духовну культуру людства в цілому.

Відповіді на ці досить складні й неоднозначні питання завжди прагнула і прагне дати філософія, що усвідомлює себе як універсальне, найвище пізнавальне зусилля, як мислення *par excellence* (М.Гайдеггер), об'єктом уваги якого є все суще, а отже і релігія.

Філософія завжди виявляла живу цікавість до релігії, проблем її природи і сутності, значення та сенсу, що виливалось і виливається сьогодні у різноманітних філософсько-релігійних установах, теоретичних конструкціях, вченнях і теоріях, що фондують одну з найважливіших сфер філософсько-теоретичної діяльності - філософію релігії.

Як імпліцитне ставлення філософії до релігії, її раціональна осмисленість, філософія релігії існує так давно, як і сама філософія. І ця єдність є закономірною з огляду на онтологічно-генетичний їхній зв'язок. Філософія, як відомо, сягає своїм корінням найдавніших шарів людської свідомості, маючи в якості смислового підґрунтя міфологію й релігію. Саме від них вона успадковує всі стрижневі світоглядні проблеми, піднісши їх до вищого рівня усвідомлення й піддавши специфічному теоретичному осягненню. Тож є зрозумілим, чому зміст ранніх етапів філософського буття несе на собі такі очевидні ознаки впливу міфологічної тематики та відповідного стилю світорозуміння, чому він був складовою релігійної мудрості й компонентом культової

* Черній А. – д.філос.н., проф., зав. каф. філософії Українського державного аграрного університету.

практики. В епоху середньовіччя, коли релігія була панівним світоглядом, а церква монополює володіла освітою, філософія аж ніяк не могла бути автономною, а скоріше була в ролі помічника релігії і церкви, тобто виконувала щодо них (мається на увазі у першу чергу християнство) службову функцію. Процес саморозуміння, самоусвідомлення філософії, що розпочався в Новий час, також перебував значною мірою під впливом теологічного ідейно-теоретичного комплексу і засобів його міркування та розмежування з ними.

І сьогодні релігія полишається не лише об'єктом філософського дослідження, а й тим, чим певна частина філософії прагне стати. Мова йде про філософську теологію.

Релігія разом з філософією, як підкреслював Гегель у своїх лекціях з філософії релігії в Берлінському університеті, майже на рівних правах увінчують грандіозну будівлю людського знання. Вони співпадають, адже насправді, на думку мислителя, філософія сама є також богослужінням, релігією, бо ж вона за своєю суттю – не що інше, як та ж відмова від суб'єктивних домислів і думок у своєму занятті Богом. З іншого боку, релігія, як вважає К.Ясперс, назавжди залишається “філософією” звичайної людини, тим єдиним авторитетом, який визнається нею у найвищих світоглядних питаннях. Тому, незважаючи на відмінності, які торкаються характеру і методів осягнення ними Бога, філософія і релігія взаємопов'язані. Протягом багатьох століть філософія не лише вносила раціонально-дискурсивний момент в теологію, а й була єдиною інстанцією, у межах якої релігія постала об'єктом дослідження.

Як особливий тип філософування у формі інтерпретативного осягнення релігії в її межових поняттях, філософія релігії чітко сформувалась у Новий час, коли стала очевидною і усвідомленою буттєва відокремленість релігії як специфічної “даності досвіду” від інших сфер духовно-практичної життєдіяльності людини, з одного боку, а з другого- коли філософія набула статусу дійсно самостійного дослідницького явища, найвищого виду пізнання. Таке дистанціювання від релігії позитивно сприяло формуванню об'єктно-пізнавального ставлення до неї, адже в змістовному відношенні філософія релігії постає лише тоді, коли релігія, як об'єкт її вивчення, стає проблемою, яку вона прагне вирішити шляхом *ratio*, почуттів та інтуїції.

Серед фундаторів філософії релігії як специфічного типу філософських знань справедливо називають Б.Спінозу, у творчості якого феномен релігії вперше постає як проблема, набуває відповідного концептуального оформлення. Ще наприкінці минулого

століття відомий знавець історії філософії Отто Пфлейдерер у праці “Історія філософії релігії” зазначав, що неупереджене філософське дослідження релігії вперше має місце у Бенедикта Спінози, що від його творчості розпочинається перший період філософії релігії, який, з огляду на критичне ставлення думки до позитивної релігії, слід назвати періодом критичної філософії релігії.

Спіноза був чи не першим дослідником у світовій філософії, який підійшов до проблеми аналізу природи релігії, будучи абсолютно об’єктивним, відмовившись від належності до якої-небудь означеної конфесії. У “Богословсько-політичному трактаті” (“Tractatus Theologico-Politicus”) він прагне довести: Біблію можливо тлумачити так, що її можна буде поєднати з ліберальною теологією. Відтак він допускає можливість її інтерпретації у світі філософської істини. На відміну від Декарта і його ідеї про три субстанції (Бог, дух, матерія), Спіноза визнає тільки одну субстанцію – “Бога або Природу”. Індивідуальні душі і окремі фрагменти матерії для нього тільки означення; вони не речі, а вияви божественної істоти. Всім, за Спінозою, керує абсолютна логічна необхідність. У своїй “Етиці” мислитель підкреслює, що найвище добро душі – пізнання Бога, найвища чеснота душі – пізнавати Бога. Зрештою він доходить висновку, що мудра людина, як така, навряд чи взагалі коли-небудь бентежитья душею. Усвідомлюючи себе, Бога і речі, вона завдяки певній вічній необхідності існує завжди і ніколи не втрачає істинної вдоволеності духу. Якщо вказаний мною шлях, що приводить до цього результату, зазначає мислитель, видасться надміру важким, знайти його все-таки можна. Він і має бути важким, бо знаходять його дуже рідко. Хіба ж могли б усі люди нехтувати спасіння, якби воно було так близько під руками і досягалось без великих зусиль? Але все прекрасне таке ж важке, як і рідкісне, констатує Спіноза.

І все ж особлива роль у розвитку філософії релігії належить Юму, Канту і Гегелю, творчість яких значною мірою вплинула на зміст та напрямки сучасних філософських теорій релігій. Зрозуміти їхні концепції, на думку Джеймса Коллінза, означає вловити ті основні моменти, через співвідношення з якими минулі спроби набувають певної орієнтації, а більш пізніші теорії одержують філософську основу. У них філософія релігії досягає повноліття і набуває свого місця серед основних частин філософії. Найбільшою мірою це стосується лекцій з філософії релігії Гегеля, які містять грандіозну для свого часу спробу осмислити історію релігійних вірувань від так званих природних релігій, де ідея Бога постає як абсолютна сила природи, перед якою людина усвідомлює себе убогою, і до світових

релігій, зокрема християнства, яке називає Гегель абсолютною і нескінченною релігією, яка вже не може бути перевершеною, бо ж в ній нарешті відбулося примирення Бога і людини, а релігія досягла самосвідомості.

Гегель раціоналізує віру в Бога. Полемізуючи з Шлейєрмахером, який обмежував релігію сферою почуттів, він, не заперечуючи необхідності релігійних переживань, вказував на їхню недостатність для повноти віри. Будь-яке почуття суб'єктивне, індивідуальне, а Бог мусить бути пізнаним у його загальності. Релігія, на думку Гегеля, індивідуальна лише тією мірою, якою індивід належить чомусь цілому – сім'ї, нації, державі. Щоб не уявляв індивід про свою самостійність, він не може вискочити за чітко означені межі. Кожний індивід, оскільки він пов'язаний із духом свого народу, набуває з народженням віру батьків. Вона є для нього святинією й авторитетом.

Водночас від індивіда вимагається активне ставлення до віри, бо ж релігія – це не просто теорія. Її практична конкретність – культ. У культурі, як зазначає Гегель, Бог знаходиться з одного боку, а “я” – з другого. Його призначення полягає в тому, щоб я злився з Богом у самому собі, знав би себе в Бозі як в своїй істині і Бога в собі. Це і є “конкретна єдність”. Водночас Гегель звертає увагу й на іншу єдність – єдність релігії й держави. У нього вони є єдине ціле: “Вони тотожні в собі і для себе”. Держава мусить опиратися на релігію, оскільки тільки в ній надійність образу думки і готовність виконувати свій обов'язок перед державою стають абсолютними. За будь-якого іншого образу думок люди легко відмовляються від своїх обов'язків, знаходячи для цього різноманітні відмови, винятки, аргументи. Тож релігійний культ, тобто ритуальні дії, що регламентують життя народу, закладають основи державної дисципліни.

Для Гегеля релігія – це та сфера нашої свідомості, в якій вирішені всі таємниці світобудови, усунені всі суперечності глибинної думки, де затихає вся біль почуттів. Вона є сфера вічної істини, вічного спокою, вічного миру. Людину робить людиною, відзначав філософ, думка як така, конкретна думка або, значно точніше, те, що вона є дух. У якості духу людина творить науку у всій її різноманітності, мистецтво, інтереси політичного життя, стосунки, пов'язані зі свободою тощо. Та всі ці багатоманітні форми і всі складні переплетіння людських стосунків, дій, насолод, все те, що людина цінує і вшановує, в чому вона вбачає своє щастя, славу і гордість – усе це, на думку Гегеля, знаходить своє найвище завершення в релігії, в думці, у свідомості, у відчутті Бога. Бог є початок і кінець всього. Він є

тим осередком, який у все вносить життя, одухотворює й одушевлене всі формотворення життя, зберігає їхнє існування. У релігії людина ставить себе у визначені стосунки щодо цього осередку, які поглинають усі інші її зв'язки. Завдяки цьому вона піднімається на вищий рівень свідомості, у сферу, яка є вільною від будь-якого співвідношення з іншим, повністю самодостатня, безумовна, вільна й є кінцевою метою самої себе. Тому релігія як занурення в цю кінцеву мету абсолютно вільна і є самоціль, оскільки до цієї кінцевої мети повертаються всі інші цілі. Те ж, що раніше мало значення для самого себе, зникає в ній, знаходячи там своє завершення.

Завдання філософії, на думку Гегеля, й полягає в тому, щоб розглянути, дослідити, пізнати природу релігії. Філософії належить показати необхідність релігії в собі і для себе, зрозуміти, що дух рухається через усі інші способи свого воління, уявлення і відчуття до цього абсолютного способу. Тим самим, з позицій Гегеля, філософія утверджує долю духу в її загальності, а не підносить на цю висоту суб'єкт в його індивідуальності.

За Гегелем, предметом філософії, як і релігії, є вічна істина в її об'єктивності, Бог і ніщо, окрім Бога й пояснення Бога. Філософія не є пізнання зовнішньої маси емпіричного наявного буття і життя, а пізнання того, що вічне, що є Бог і що пов'язане з його природою. Власне цим Гегель і визначив основні контури змісту філософії релігії: природа і сутність Бога й релігії.

Тому в найбільш загальному контексті філософію релігії визначають як сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії взагалі і Бога зокрема, як філософське осмислення їх природи, сутності і сенсу.

Починаючи з Нового часу, у філософії релігії виокремлюються два чітко окреслених напрямки або варіанти її подальшого існування й розвитку: а) філософське дослідження релігії і б) філософська теологія. Звідси й започатковуються дві основні сучасні форми філософії релігії – філософське релігієзнавство і філософська теологія.

Філософське релігієзнавство основну увагу звертає на релігійне ставлення людини до дійсності і, в першу чергу, до Божої реальності. Філософська ж теологія апелює до конструктивного осмислення основного об'єкту релігії - реальності Бога. Незважаючи на певну специфічність акцентів, виділені форми філософії релігії не слід характеризувати відповідно тільки як філософування про релігію чи як філософування про Бога. Обидві форми взаємопов'язані: філософське дослідження релігії не може не торкатись об'єкту релігії, а філософська теологія завжди передбачає певну концептуалізацію дійсного чи

нормативного ставлення людини до Бога.

Незважаючи на відсутність одноставності в розумінні природи і функцій філософії релігії, остання, безумовно, має об'єктивно визначену предметну сферу, до якої входять: проблеми ірраціонально-буттєвих витоків релігійної віри, що розкривають сутність релігії, проблеми людини і Бога, вічний час, "ніщо" і абсолют, проблему богопізнання, доказів буття Бога, існування священного тощо. Відтак проблемне поле філософії релігії складають насамперед онтологічні питання, що дають змогу виявити онтологічний статус реалій і явищ релігії, досягнути її буттєві форми.

Однією з головних рис філософії релігії є її людиномірність, оскільки суттєвим у системі релігійного світовідчуття, світорозуміння й світоусвідомлення, у релігійному комплексі взагалі є відношення "людина-надприродне". Звідси й роль і місце прагматології у філософії релігії, у функціонуванні її складників, зокрема питання сенсу життя, провиденції й свободи волі, священного і профанного, добра і зла, тобто питань діяльнісних аспектів функціонування феномену релігії (мотиви, особливості дій та наслідки реалізованих суб'єктом концептів та уявлень релігійного тощо).

У сучасній філософії релігії стрижневою є епістемологічна проблематика, зокрема проблема когнітивності релігійної істини, тобто того, чи є релігійні міркування, релігійні висловлювання знаннями у розумінні певного фактуального знання про дійсність (Е.Едамс, Д.Уїбі); визначення категоріальної належності релігійних вірувань, зокрема питання їх входження до категорії гіпотез, принципів (У.Крістенс, Д.Кінг-Фарлоу, Д.Уїттейкер); проблеми обґрунтування раціональності релігійних вірувань, єдності науки і релігії, тобто пошук філософського підтвердження тих чи інших релігійних вірувань прийнятним стандартам раціональності (Я.Барбур, Д.Стейнсі, Е.Шен).

Характер сучасного філософського дослідження релігії значною мірою визначає і проблема особливостей й сенсу мови релігії, що, з огляду на домінування мовних компонентів в релігійній ідеології, теорії і практиці, є закономірним явищем. Філософські зусилля спрямовуються на визначення статусу мови релігії, на те, як її розуміти: чи як особливу «релігійну мову», а чи ж як «релігійне використання мови» (П.Донован, В.-Д.Юст), на визначення критеріїв усвідомлення мовних виразів релігії, вплив співвідношення свідомого і несвідомого, усвідомленого й істинного або хибного, осмисленого і граматично вірного (Л.Вітгенштейн, І.Дерт, К.Нільсен) тощо.

З огляду на окреслене нами проблемно-предметне поле філософії релігії, її можна визначити як специфічну галузь

філософських знань, що висвітлює, інтерпретує, осмислює релігійний феномен у таких його основоположних аспектах, як буття, діяльність і знання.

*Г.Кулагіна** (м. Київ)

СИНКРЕТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ПОБУТОВОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ

Проблема релігійного синкретизму та побутової синкретизованої релігійності – це два аспекти аналізу релігії. Головним об'єктом й предметом нашого дослідження є другий аспект – функціонування православ'я на побутовому рівні.

Об'єктивно немає й не було жодної форми релігії, яка б виступала “у чистому вигляді”, тобто на своєму ортодоксально-канонічному рівні. Так, навіть світові релігії є спадкоємцями реліктових вірувань, продуктом подальшої їх трансформації у конкретних соціально-економічних та історичних умовах.

Під час генезису й тривалої історичної трансформації під впливом християнства місцеві язичницькі культури східних слов'ян асимілювались й синтезувались, утворюючи специфічні етноконфесійні й поліконфесійні структури. Натомість кожна з них являє собою у певній мірі неповторне історичне і соціальне явище.

Дослідження аналогічних етноконфесійних і поліконфесійних феноменів має складну історію. Значне місце приділяється їм у богословській літературі, в закордонному релігієзнавстві. Більшість теоретиків християнства з прамонотеїстичних позицій заперечує етнічну специфіку релігій народів.

З цієї точки зору цікавою є думка А.Кураєва, який, полемізуючи з “синкретистами”, зауважує, що не можна урівнювати релігію і культ, адже Церква – це не лише обрядність: “Християнство, православ'я – не лише обряд. У нас є *своя* філософія. І християнська думка (філософська і богословська) достатньо самостійна, достатньо розроблена, достатньо багата, щоб відстоювати свою, цілісну і продуману систему розуміння світу, людини і Бога” [Кураєв А. Пантеїзм и монотеїзм // Вопросы философии.– 1996.– № 6.– С. 36 - 53].

* Кулагіна Г. – аспірантка Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.